

Πρωτοπρεσβύτερος Παναγιώτης Καποδίστριας

Γενικός Αρχιερατικός Επίτροπος Ιεράς Μητροπόλεως Ζακύνθου
Διδάσκων ΑΤΕΙ Ιονίων Νήσων

Τα Επτάνησα ως Πανορθόδοξοι Προσκυνηματικοί

Προορισμοί

Ζάκυνθος, Ιστορία – Παραδόσεις

Μακαριότατε Πάπα και Πατριάρχα Αλεξανδρείας και πάσης Αφρικής κ.κ. Θεόδωρε, Μακαριότατε Αρχιεπίσκοπε Ιουστινιανής και πάσης Κύπρου κ.κ. Χρυσόστομε, Μακαριότατε Αρχιεπίσκοπε Αθηνών και πάσης Ελλάδος κ.κ. Ιερώνυμε, Άγιοι Εκπρόσωποι της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας και της Σιωνίτιδος, Πολυσέβαστή μας Χορεία των Ιεραρχών, Σεβαστοί Πατέρες, Εντιμότατοι Άρχοντες, Ελλογιμότατοι Κύριοι Καθηγητές και Σύεδροι, Κυρίες και Κύριοι,

Κατ' αρχήν οφείλω χάριτες υϊικές στον Μακαριότατο Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και πάσης Ελλάδος κ. Ιερώνυμο, ότι, ως Πρόεδρος της Ιεράς Συνόδου, ανέθεσε στην ταπεινότητά μου να παρουσιάσει στο παρόν Συνέδριο το θέμα «Τα Επτάνησα ως Πανορθόδοξοι Προσκυνηματικοί Προορισμοί - Ζάκυνθος, Ιστορία – Παραδόσεις».

Πρόκειται για ένα πλατύ, βαθύ και απαιτητικό θέμα, το οποίο αγκαλιάζει έναν ολόκληρο Πολιτισμό (τον Επτανησιακό), εστιάζοντας μάλιστα στην πάλαι ποτέ «Φλωρεντία της Ανατολής», τουτέστιν το νησί μας τη Ζάκυνθο.

Περί των ιδιαιτεροτήτων του Επτανησιακού Πολιτισμού έχουν πλείστα όσα γραφεί από σημαίνοντες επιστήμονες, οι οποίοι έχουν δαπανήσει τη ζωή τους στην έρευνα και την καταγραφή των ιστορικών δεδομένων του Ιόνιου χώρου. Τα δεδομένα υπάρχουν, οι θαυμαστικές αναφορές στις ιδιαιτερότητες του τόπου περισσεύουν, οι προγονικές δάφνες πότε μαραίνονται, πότε αναθαρεύουν, ουδέποτε όμως εκπίπτουν.

Τα Επτάνησα δεν αποτελούν μονάχα γεωγραφικό χώρο, αλλά λειτουργούν και ως ιδέα. Ανέκαθεν (και όχι τόσο στις μέρες μας, ως προς την καθημερινή ζωή και πράξη) απετέλεσαν ένα γεωγραφικό σώμα, γνωρίζοντας την αυτή τύχη κάτω από τις ίδιες εξουσίες. Ευνόητο είναι, ότι θα διαμόρφωναν παρόμοια πολιτισμική, θρησκευτική, ιστορική αυτοσυνειδησία, η οποία θα μπορούσε να συνοψισθεί στη φράση, ότι κατέστησαν διαιώνια «*δύση της Ανατολής και ανατολή της Δύσης*»¹. Τούτο σημαίνει, ότι απετέλεσαν το κατώφλι της συνάντησης της λεγόμενης «*καθ' ημάς Ανατολής*» με την ευρωπαϊκή πραγματικότητα. Δυο κόσμοι αλληλοπεριχωρούμενοι βελούδινα στην Ιόνια επικράτεια, δίχως αδιέξοδες

¹ Η έκφραση αυτή αποδίδεται στον Ζακύνθιο συγγραφέα Διονύσιο Ρώμα.

εκπλήξεις, μεγαλόστομες εντάσεις ή φοβίες έναντι των ετεροτήτων του Άλλου ή του Ξένου.

Αν και τα στοιχεία δεν είναι πολλά για την βυζαντινή εποχή των Εφτά Νησιών, λόγω της απόστασής τους από το πάλαι ποτέ βυζαντινό κέντρο των εξελίξεων, μπορούμε να πούμε ότι είχαν και αυτά τον ρόλο τους ως συναντώμενα από τους πρωταγωνιστές της μεγάλης αυτής περιόδου στη μέση της Μεσόγειας Λεκάνης. Πρωτοσυναντώνται ενωμένα τα νησιά (πλην των Κυθήρων, που συνδέονται κυρίως με την Πελοπόννησο έως τη Βενετική Κυριαρχία) ως Ναυτικό Θέμα της Κεφαλληνίας, τον 8^ο αιώνα². Σπαράγματα έργων τέχνης της αξιομνημόνευτης αυτής περιόδου εδώ κι εκεί στα Νησιά μαρτυρούν τον όσο επηρεασμό από τη Βυζαντινή Τέχνη, την κυρίως εκκλησιαστική. Για παράδειγμα, φθάνουν έως τις μέρες μας βυζαντινά μνημεία στην Παλαιόπολη των Κορφών, στους Παξούς, στο Φισκάρδο της Κεφαλονιάς, στο Μελινάδο, στο Νησί Σχοιναρίου, στον Σκοπό και στο Κάστρο της Ζακύνθου, στον Ποταμό ή στην Παλαιόπολη των Κυθήρων. Η βυζαντινή αγιογράφηση των ναών αυτών και άλλων ανθεί και διαρκεί αρκετά, παράγοντας σημαντικά έργα, παρά το γεγονός ότι εν τω μεταξύ (14^ος αιώνα) κυριαρχεί πλέον η Βενετική παρουσία στα Επτάνησα. Τώρα πλέον η επικοινωνία με την Δύση, αλλά και η συνάντηση στα Νησιά πνευματικών ανθρώπων από την αλωμένη Κωνσταντινούπολη, την Κρήτη, την Ήπειρο, την Πελοπόννησο, είναι καθοριστική για την διαμόρφωση της επτανησιακής ιδιαιτερότητας, η οποία δεν εκφράζεται μονάχα στην Τέχνη ή τα Γράμματα, αλλά στην ίδια την ψυχοσύνθεση του λαού των Νησιών, κάτι που ως γονίδιο φθάνει έως τον 21^ο αιώνα. Το απλοποιημένο δυτικό Μπαρόκ στην οικοδόμηση ναών οδήγησε στο λεγόμενο «επτανησιακό μπαρόκ». Παρά το γεγονός, ότι έχουμε σημαντικά έργα αυτής της περιόδου ως προς την τοιχογράφηση εκκλησιών, η υγρασία του Ιόνιου χώρου προξενεί προβλήματα. Τα μεταβυζαντινά έργα ως προς τα Εικονίσματα είναι κάτι περισσότερο από θαυμαστά.

Οι Κρήτες ζωγράφοι, δίνοντας νέα πνοή και ανθεκτικά φτερά στη Βυζαντινή Αγιογραφία, παράγουν κορυφαία έργα. Είναι η Εποχή (με κεφαλαίο το έψιλον) των Φιλόθεου Σκούφου, Ηλία Μόσχου, Θεόδωρου Πουλάκη, Αδελφών Τζάνε και αργότερα των Γερόλυμου Πλακωτού ή Πιττόρου, Στέφανου Τζανκαρόλα Κωνσταντίνου Κονταρίνη, Ανδρέα Καραντινού, Λέοντος Λειχούδη, Γεωργίου Χρυσολωρά, Σπυριδώνος Σπεράντζα, Αγγελου Δημισιάνου, Νικολάου Καλλέργη. Η κράση με την Ιταλική Τέχνη φέρει στο προσκήνιο σημαντικούς δημιουργούς κι έργα σπουδαία: Δοξαράδες (Παναγιώτης και Νικόλαος), Νικόλαος Κουτούζης ο και πρωτοκορυφαίος της επτανησιακής ζωγραφικής, Νικόλαος Καντούνης, Γιαννάκης Κοράης³.

² Τένιας Ρηγάκου, «Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη στα Ιόνια Νησιά», *Ιόνιοι Νήσοι. Ιστορία και Πολιτισμός*, εκδ. Περιφέρεια Ιονίων Νήσων, Αθήνα 2007, σ. 55.

³ Βλ. αναλυτική αναφορά, ό.π., σ. 55-65.

Αξίζει εδώ emphaticά να τονισθεί η μεγάλη και γονιμότερη επιρροή των Κρητών στην επτανησιακή ιδιοπροσωπία. Μετά την πτώση του Χάνδακα (1669) οι Κρήτες πρόσφυγες μπολιάζουν καλότυχα τους Ιόνιους με ό,τι όμορφο και πρωτοποριακό της εποχής εκείνης ως προς τα Γράμματα και τις Τέχνες. Κατά κύριο λόγο τη Ζάκυνθο⁴.

Ο φερόμενος πάντως ως Επτανησιακός Πολιτισμός διαμορφώθηκε υπό την λειτουργία και λειτουργικότητα των ορθόδοξων κοινωνιών των Νησιών. Επτανήσιοι κυρίως σπουδάζουν σ' ελληνικά κολέγια στην Ιταλία, τα οποία φρενάρουν με τον τρόπο τους την διείσδυση των Ρωμαιοκαθολικών στην Ορθόδοξη Ανατολή. Λόγιοι πηγαινοέρχονται στην Δύση, επηρεαζόμενοι από τις νέες ιδέες και τροφοδοτώντας με νέες γνώσεις τα μετόπισθεν, καθείς εφ' ω ετάχθη. Αναφέρουμε ενδεικτικά τους Ερμόδωρο Λήσταρχο, Μάξιμο Μαργούνιο, Θωμά Φλαγγίνη, Ιωάννη Κωττούνιο, Νικόλαο Κούρτσολα, Θωμάς Διπλοβατάτζη και κατά την περίοδο του νεοελληνικού Διαφωτισμού τους Αντώνιο Κατήφορο, Βικέντιο Δαμοδό, Ευγένιο Βούλγαρι, Νικηφόρο Θεοτόκη, Ηλία Μηνιάτη, Ιωαννίκιο και Σωφρόνιο Λειχούδη και πλείστους άλλους σπουδαίους και αξιομνημόνευτους με πρωτοποριακό έργο⁵.

Ως προς την Λογοτεχνία, καθοριστική -αν όχι θεμελιακή- είναι η παρουσία του **φαινομένου Διονύσιος Σολωμός** στην Επτανησιακή Γραμματεία, η οποία επηρεάζει έκτοτε, γονιμοποιητικά την εν γένει Λογοτεχνία των Ελλήνων. Βέβαια και ο Σολωμός δεν προήλθε από παρθενογένεση. Είχε βαθιές ρίζες στην αλληλοπεριχώρηση των Ιονίων με την Κρήτη και την Δύση, αλλά ετούτος ο Παμμέγιστος έχτισε πολύ ψηλά τη φωλιά του κι εκεί πάντα παραμένει δυσθεώρητος για εμάς τους επιγενόμενους⁶. Όμως και όσοι Επτανήσιοι ακολουθούν μετά από αυτόν, αφενός μεν υπάρχουν στην παρασκιά του, αφετέρου δε έχουν πολύ ψηλά τον πήχη της Ποιότητας. Γι' αυτό από τότε μέχρι τις μέρες μας συναντώνται Ιόνιοι Τεχνίτες του Λόγου κορυφαίοι: Ανδρέας Κάλβος, Ούγκος Φώσκολος, Γεώργιος Τερτσέτης, Αντώνιος Μάτεσης, Ανδρέα Λασκαράτος, Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, Ιωάννης Ζαμπέλιος, Ιάκωβος Πολυλάς, Λορέντζος Μαβίλης, Κωνσταντίνος Θεοτόκης και πολλοί άλλοι⁷.

Ανάλογα άλματα ποιότητας έχουν διαιώνια κατορθωθεί και σε όλες τις μορφές της Τέχνης⁸, με σημαντικότερες εκφράσεις τη Ζωγραφική και τη Μουσική⁹.

⁴ Βλ. Ντίνου Κονόμου, *Κρήτη και Ζάκυνθος*, Αθήνα 1968 και Του ίδιου, *Κρητικοί στη Ζάκυνθο*, εκδ. Παγκρητίου Ενώσεως Αθηνών, Αθήνα 1970.

⁵ Βλ. Αθανασίας Γλυκοφρύδη-Λεοντίνη, «Παιδεία και Φιλοσοφία στα Νησιά του Ιονίου (16^{ος} – 19^{ος} αιώνας)», *Ιόνιοι Νήσοι. Ιστορία και Πολιτισμός*, ό.π., σ. 123-133.

⁶ Βλ. Πρωτοπρεσβυτέρου Παναγιώτη Καποδίστρια, «Ο ενικός Σολωμός», *Παρνασσός* 41 (1999) 398-410.

⁷ Βλ. Θεοδόση Πυλαρινού, «Η Επτανησιακή Λογοτεχνία», *Ιόνιοι Νήσοι. Ιστορία και Πολιτισμός*, ό.π., σ. 135-159.

⁸ Βλ. Θάνου Χρήστου, «Η Τέχνη στα Επτάνησα (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)», ό.π., 205-223.

⁹ Βλ. Κώστα Καρδάμη, «Η Μουσική στα Επτάνησα», ό.π., σ. 187-203.

Ως προς τα Εκκλησιαστικά των Επτανήσων στεκόμαστε στους σημαντικότερους σταθμούς του Χριστιανισμού τους: Επί Λατινοκρατίας-Φραγκοκρατίας καταργείται σταδιακά ο Επίσκοπος στα Νησιά και ο θεσμός των Πρωτοπαπάδων¹⁰ είναι αυτός που θα ισχύει πλέον, τον οποίον διατηρεί και η Βενετική Κυριαρχία¹¹, με κάποια διαλείμματα εκλογής επισκόπων, ανάλογα με τα συμφέροντα της Γαληνοτάτης, παράλληλα με το υφιστάμενο αξίωμα του Λατίνου Επισκόπου. Εννοείται, ότι ακραγγίζουμε το θέμα, επειδή το καθένα από τα νησιά υπήχθη στη Βενετία σε διάφορο χρόνο, οπότε τα εκκλησιαστικά του διαμορφώθηκαν ανάλογα με τις ορέξεις και τα υφιστάμενα πολιτικο-κοινωνικά δεδομένα του συγκεκριμένου τόπου και χρόνου, πολλάκις μες από έριδες και προβλήματα στον τρόπο συνύπαρξης των δύο δογμάτων στα Νησιά. Ορθόδοξο Επίσκοπο απέκτησε η Κέρκυρα το 1799-1800. Το πέραςμα των Ρώσων σηματοδότησε την αποκατάσταση της Ορθοδοξίας. Το Σύνταγμα της Επτανήσου Πολιτείας του 1803 την καθιστά δόγμα επικρατέστερο έναντι της «δεκτής και προστατευομένης» «Καθολικορωμάνας».

Η Βρετανική Κυριαρχία του 19^{ου} αιώνα χειραγωγεί τα Επτάνησα στην Ένωση με την Ελλάδα του 1864 με ό,τι θετικό ή και αρνητικό αυτό συνεπάγεται σε όλες τις εκφάνσεις του κοινοτικού βίου των Ιονίων.

Ως προς τα Εκκλησιαστικά της περιόδου αυτής, σημαντικός σταθμός είναι το επί αρμοστείας Μαίτλαντ Σύνταγμα του 1817, το οποίο επαναφέρεται ο θεσμός του Επισκόπου σε καθένα από τα Εφτά Νησιά. Σημαντικές προσωπικότητες παρήλασαν ως Μητροπολίτες ή Επίσκοποι και μάλιστα σε πολύ ευαίσθητη περίοδο, δεδομένης της Επανάστασης στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα. Αναφέρουμε μονάχα τον φλογερό Φιλικό Νικόλαο Κοκκίνη τον Ζακύνθου και τον Κεφαλληνίας Σπυρίδωνα Κοντομίχαλο, οι οποίοι μάλιστα καθυστέρησαν, όσο άνθεξαν, την εκκλησιαστική αφομοίωση των Ιονίων από την Εκκλησία της Ελλάδος, μετά την Ένωση¹².

Σημαντική είναι η παρουσία των Τριών Αγίων της Επτανήσου στην διαμόρφωση της θρησκευτικότητας των Ιονίων. Δεν είναι απλές ή απλοϊκές περιπτώσεις τα ανέγγιχτα από τον Χρόνο Λείψανα Διονυσίου του εν Ζακύνθω, Γερασίμου του εν Κεφαλληνία και Σπυρίδωνος του εν Κερκύρα. Αλλά και των Αγίων Θεοδώρας της Αυγούστας εν Κερκύρα και Ιωσήφ του Κρητός εν Γαϊτανίω Ζακύνθου. Θα μού επιτρέψετε να ισχυρισθώ, ότι απετέλεσαν τονωτική ένεση για την συσπείρωση εντός του

¹⁰ Πρβλ. Σπύρου Χρ. Καρύδη, «Η εκλογή του Πρωτοπαπά Ζακύνθου και το ζήτημα της Επισκοπής Κυθήρων κατά την περίοδο της Βενετικής Κυριαρχίας», Περιοδικό *Θησαυρίσματα* 38 (2008) 349-370.

¹¹ Όσον αφορά στα της Κέρκυρας αυτής της περιόδου, πρβλ. επιλεκτικά, Α. Χ. Τσίτσα, *Η Εκκλησία της Κερκύρας κατά την Λατινοκρατίαν 1267-1797*, Κέρκυρα 1969 και Αλίκης Νικηφόρου, *Δημόσιες τελετές στην Κέρκυρα κατά την περίοδο της Βενετικής Κυριαρχίας 14^{ου}-18^{ου} αι.*, εκδ. Θεμέλιο / Ιστορική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1999.

¹² Βλ. Πρωτοπρεσβυτέρου Γεωργίου Δ. Μεταλληνού, «Η Ιστορία της Εκκλησίας των Ιονίων Νήσων», *Ιόνιοι Νήσοι. Ιστορία και Πολιτισμός*, ό.π., σ. 239-255.

σώματος της Ορθόδοξης Εκκλησίας των πιστών, παρά τους κλυδωνισμούς, εξαιτίας της συνάντησης και συνύπαρξης με τους Δυτικούς.

* * *

Μετά από αυτά τα συνοπτικά στοιχεία, τα αφορώντα γενικά στα Επτάνησα και τα οποία δύναται ο υποψιασμένος και απαιτητικός επισκέπτης ν' ακραγγίξει ταξιδεύοντας στα Ιόνια, περιορίζουμε το ενδιαφέρον μας στο νησί της Ζακύνθου, την «υλήεσαν» κατά Όμηρον, την «ωραίαν και μόνην» κατά Κάλβον.

Ψάυοντας τα χνάρια της τοπικής θρησκευτικότητας θα συναντήσει αξιοσημείωτες ιδιαιτερότητες, οι οποίες πάντως υπηρετούν την κοινή των Ορθοδόξων Πίστη, δίχως όμως τις ακρότητες και τις ευσεβοφάνειες, οι οποίες κατά κωμικοτραγικό τρόπο σημειώθηκαν ή και ακόμη παρατηρούνται σε άλλες τοπικές Εκκλησίες της Ελλάδας¹³.

Κατά την Παράδοση, τον Χριστιανισμό εκήρυξε στη Ζάκυνθο η Μαρία η Μαγδαληνή, όταν ναυάγησε στα βορειοδυτικά του νησιού το πλοίο που την μετέφερε στη Ρώμη, για να διαμαρτυρηθεί για την στάση του Πιλάτου έναντι του Ιησού¹⁴.

Παρενθετικά εδώ χρειάζεται ν' αναφερθεί, ότι το 1777, προερχόμενος από την Κεφαλονιά, βρέθηκε στη Ζάκυνθο ο εθνεγέρτης Κοσμάς ο Αιτωλός. Όμως δεν κατόρθωσε να κηρύξει, επειδή τον απέπεμψε -δυστυχώς- το αρχοντολόι του καιρού, συμπαραστατούμενο από τον τοπικό Κλήρο¹⁵.

Σταθερή πάντως αξία του Τζάντε και των απανταχού Ζακυνθίων είναι ο Άγιος Διονύσιος¹⁶. Το Σκήνωμά του, αλώβητο κι ευωδιάζον αποτελεί την εγγύηση ποιότητας της ζακυνθινής καθημερινότητας, το σημείο αναφοράς και καταφυγής του καθενός, είτε πιστού, είτε δύσπιστου περί τα πνευματικά. Δεν είναι λίγες οι φορές, που ακούμε το εξαιρετικά παράδοξο, αλλά εύκολα ερμηνεύσιμο: «Δεν ξέρω από εκκλησίες, Χριστούς και Παναγίες... Όσο έχω εγώ το "Άγιο Κορμάκι" δεν έχω τίποτα...». Γι' αυτό ακριβώς και τα δυο τριήμερα των πανηγύρεων του Αγίου Διονυσίου (της μνήμης του από 16^{ης} έως 19^{ης} Δεκεμβρίου και της μεταθέσεώς του από τα νησιά των Στροφάδων από 23^{ης} έως 26^{ης} Αυγούστου) λειτουργούν ως εγερτήρια ψυχών. Όσοι έχουν βρεθεί κατ' αυτές τις επίσημες εορτές στο περικαλλέστατο Καθολικό της Μονής Του, θα έχουν ασφαλώς μεταλάβει

¹³ Πρβλ. Δημητρίου Μαργιπλή - Ι. Σόλαρη - Ι. Μπουγά, «Θρησκευτικός φανατισμός και τοπικές κοινωνίες στον ελληνικό χώρο», στον Τόμο *Φιόρα Τιμής για τον Μητροπολίτη Ζακύνθου Χρυσόστομο Β' Συνετό*, Ζάκυνθος 2009, σ. 583-594.

¹⁴ Βλ. Λεωνίδα Χ. Ζώη, *Ιστορία της Ζακύνθου*, Αθήνα 1955, σ. 286 εξ.

¹⁵ Βλ. σχετικά, Γ. Γ. Αλισανδράτου, *Ο Κοσμάς ο Αιτωλός στην Κεφαλονιά και τη Ζάκυνθο (1777)*, *Ανέκδοτη επιστολή ενός ακροατή του. Μελέτη ιστορική και φιλολογική*, Αθήνα 1982.

¹⁶ Βλ. Ντίνου Κονόμου, *Άγιος Διονύσιος ο Πολιούχος Ζακύνθου*, Αθήνα 1969 (β' έκδοση Ιεράς Μητροπόλεως Ζακύνθου, 1996).

από τη Χάρη και το Μεγαλείο που εκπέμπει φωτιστικά και ιαματικά προς τον κάθε προσκυνητή η συνάφεια με τον Άγιο της Συγνώμης και της Ανεξικακίας¹⁷.

Μια άλλη πολυσήμαντη παράγραφος του Ζακυνθινού Εκκλησιαστικού Τυπικού είναι οι Τελετές του Μεγαλοβδόμαδου και της Λαμπρής. Στην διάρκειά τους ο Ζακυνθινός και μαζί του οι χιλιάδες επισκέπτες του νησιού, εισοδεύουν με όλο τους το είναι στο Θείο Δράμα και μεταλαμβάνουν μέχρι την ύστατη σταγόνα από το ποτήριο της ημέρας της Λαμπρής. Δεν θα παρουσιάσουμε εδώ λεπτομέρειες (αν και η λεπτομέρεια εν προκειμένω έχει εξέχουσα θέση) μια και κατ' έτος κυκλοφορεί ειδικό έντυπο, στο οποίο καταγράφονται όλα τα Δρώμενα του Πάθους και της Ανάστασης¹⁸. Μένουμε σε ορισμένες μόνον στιγμές:

Α) Καθ' όλη τη Μεγάλη Εβδομάδα οι ναοί, οι ιερείς στις ακολουθίες και ο λαός μαυροφορούν. Τούτο δεν αλλάζει, ει μη μόνον κατά τη στιγμή της «*Gloria*», δηλαδή της «*Πρώτης Ανάστασης*», κατά τον Εσπερινό του Μεγάλου Σαββάτου, οπότε «*ξεχρηεύουν*» χαρμόσυνα και οι καμπάνες, οι οποίες είχαν σιωπήσει εντελώς μετά την Θεία Λειτουργία της Μεγάλης Πέμπτης.

Β) Η ώρα των Ωρών της Μεγάλης Παρασκευής είναι η Λιτανεία του Εσταυρωμένου ανά την πενθηφορούσα πόλη του Τζάντε. Η στιγμή των Στιγμών όμως είναι η λεγόμενη «*Ευλογία του Σύμπαντος*»: Ο Μητροπολίτης, στο τέλος της Λιτανείας, από ειδική εξέδρα στην Πλατεία Σολωμού και υπό τις πένθιμες νότες του «... και κλίνας την κεφαλήν παρέδωκε το πνεύμα» (τονισμένο πρωτότυπα κατά πάσα πιθανότητα από τον Ιωάννη Πλανήτερο¹⁹, αποδιδόμενο υπέροχα από τη Φιλαρμονική), ευλογεί με τον Εσταυρωμένο τα τέσσερα σημεία του Ορίζοντα. Πολλοί δηλώνουν, ότι αξίζει να ζουν, για να συμμετέχουν σε αυτή και μόνη την ιερότατη Τελετή. Δέος και κατάνυξη! Άκρα δική μας ταπείνωση ενώπιον της άκρας Συγκαταβάσεως του Μεγάλου Νεκρού...

Μια άλλη σημαντική εθιμική Τελετή, την οποίαν αξίζει κανείς να παρακολουθήσει είναι τα λεγόμενα «*Κάλαντα του Δεσπότη*». Εξηγώ συνοπτικά: Ο Όρθρος των Θεοφανίων ψάλλεται στον Μητροπολιτικό Ναό Αγίου Νικολάου των Ξένων αφ' εσπέρας. Στο τέλος της Ακολουθίας και

¹⁷ Πρβλ. Jill Dubish, *Το θρησκευτικό προσκύνημα στη σύγχρονη Ελλάδα. Μια εθνογραφική προσέγγιση*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000.

¹⁸ Κυκλοφορεί συνήθως από τις ζακυνθινές εκδόσεις *Έντυπο* κάθε χρόνο ειδικό τεύχος, σε 10.000 αντίτυπα, το οποίο διανέμεται δωρεάν στους πασχαλινούς επισκέπτες της Ζακύνθου. Σε αυτό αναφέρονται τα έθιμα των Μεγάλων Ημερών, θεολογικά και λογοτεχνικά κείμενα σχετικά με το θείο Δράμα, ξεναγήσεις στα Μουσεία και σ' αξιοθέατα του νησιού. Όλ' αυτά διανθισμένα με πλούσιο φωτογραφικό υλικό. Αξίζει να σημειωθεί, ότι το σχετικό φυλλάδιο του 2009 διανεμήθηκε σε όλη την Ελλάδα, μέσω της έγκριτης Εφημερίδας *Το Βήμα της Κυριακής* (4.4.2009) κι έτσι έφθασε σε 250.000 αναγνώστες!

¹⁹ Υπάρχει ολόκληρη διαλεκτική για την πατρότητα της μελωδίας αυτών του θαυμαστού αυτού ψάλματος, βλ. σχετικά, το κεφάλαιο «Ο Ύμνος "Ίνα τι εφρούραξαν έθνη"», στο Νίκια Λούντζη, *Η Ζάκυνθος μετά μουσικής... Εκκλησιαστική και Κοσμική Μουσική (Λαϊκή)*, εκδ. Οι Φίλοι του Μουσείου Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων, Αθήνα 2008, (τ. 1), 98-114.

με τη συνοδεία των τοπικών Αρχών, του Κλήρου ιεροφορούντος και του Λαού, μεταβαίνει ο Μητροπολίτης στο Μητροπολιτικό Μέγαρο. Είναι το τιμώμενο πρόσωπο της βραδιάς ως ευρισκόμενος «εις τόπον» και «τύπον» τού κατ' εξοχήν Τιμωμένου, δηλαδή του Επιφανέντος Χριστού. Στο Μητροπολιτικό Μέγαρο ακούει ειδικά για την περίπτωση συνθεμένα Κάλαντα με κείμενο ευχετικό για τον «Λειτουργό Θεού Υψίστου» και στη συνέχεια από τον εξώστη του Μεγάρου απευθύνεται στον λαό, που περιμένει έξω, με επίκαιρη και συνήθως βαρυσήμαντη ομιλία του, την σημαντικότερη της χρονιάς. Αυτή η από τον Εξώστη Ομιλία τού εκάστοτε Ζακύνθου ίσως ν' αποτελεί επιρροή από την Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία. Προσωπικά δεν γνωρίζω κάτι ανάλογο στην Ορθοδοξία, που να έχει μάλιστα τόσο βαθιές ρίζες στον Χρόνο.

Όλα όσα προαναφέρθηκαν ακροθιγώς ως προς τις ιδιαιτερότητες του Ζακυνθινού Τυπικού δεν μπορούν να εκφραστούν δίχως το ανάλογο ένδυμα της Μουσικής. Στη Ζάκυνθο ανθεί παλαιόθεν, ένα ιδιαίζον εντόπιο μέλος ως προς την Ψαλτική, το οποίο αποτελεί μετεξέλιξη του Κρητικού Μέλους (που, κατά τον Μάρκο Δραγούμη²⁰, επηρέασε την ζακυνθινή ψαλμωδία από τον 16^ο αιώνα, κυρίως όμως μετά την πτώση του Χάνδακα), αφού συναντήθηκε και ανακατεύτηκε με τα ευρωπαϊκά ακούσματα.

Τα ζακυνθινά ψαλσίματα ακούγονται κατά προτίμησιν από δύο τετράφωνους χορούς. Τούτο σήμερα τηρείται μόνον στον Ναό του Πολιούχου Αγίου Διονυσίου από τους χορούς των Ιωάννη Σούλη και Σάββα Βοζαΐτη. Κατά τον ερευνητή και συγγραφέα Νίκια Λούντζη, «η προαναφερθείσα ιδιότυπη χρήση των δύο χορών υπήρξε, (...), βενετσιάνικη εισφορά στο Ζακυνθινό Μέλος. Καθιερώθηκε στο ναό του San Marco (...). Η αντιφωνία ήτανε βέβαια σε χρήση τόσο στο Βυζάντιο όσο, κατ' επέκταση, στην παλιότερη ζακυνθινή εκκλησία. (...) Η "επανάσταση" του Βίλλαερτ στον Άγιο Μάρκο έγκειται στο ότι, με τους δύο χορούς και τα δύο όργανα της εκκλησίας, ξεπέρασε την ψαλμωδία "εξ υπαμοιβής" για να εισαγάγει την ταυτόχρονη, αντιστικτική ή αρμονική, συνήχηση. Η "βενετσιάνικη πρόταση" της λειτουργίας των δύο χορών, αναμφίβολα, αποτέλεσε υπέρβαση»²¹.

Είναι κατανοητό, ότι σκοπός της εισήγησής μας δεν είναι μουσικολογικός, αλλά, επειδή κατά καιρούς διάφοροι ανυποψίαστοι μέμφονται το ζακύνθιον ύφος, κλείνω την παράγραφο αυτήν, δανειζόμενος την άποψη του συνθέτη Μιχάλη Αδάμη, καταγεγραμμένη από τον Μάρκο Δραγούμη:

²⁰ Βλ. Μάρκου Φ. Δραγούμη, «Η δυτικίζουσα εκκλησιαστική μουσική μας στην Κρήτη και στα Επτάνησα», *Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας*, 31 (1976-1978) 272. Σημαντικότατο είναι και το πόνημα, Του ίδιου, *Η μουσική παράδοση της Ζακυνθινής Εκκλησίας*, εκδ. Οι Φίλοι του Μουσείου Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων, Αθήνα 2000, το οποίο μετά πολλής επιστημοσύνης αντιμετωπίζει το θέμα, αποτυπώνοντας άγνωστες ή λιγότερο γνωστές μελωδίες.

²¹ Νίκια Λούντζη, *ό.π.*, σ. 57. Αξίζει να σημειωθεί εδώ, ότι το εν λόγω πόνημα Λούντζη (σελ. 47-175) αποτελεί την καλύτερη και γλαφυρότερη (γιατί όχι;) μέχρι στιγμής σύνοψη της επιστημονικής γνώσης γύρω από το Ζακυνθινό Εκκλησιαστικό Μέλος και την εν γένει εκκλησιαστική μας Μουσική Παράδοση.

Ότι δηλαδή, όταν άκουγε την ψαλμωδία αυτήν, τού θύμιζε την αρχαία Βυζαντινή Μουσική «περισσότερο απ' ό,τι το νεοβυζαντινό μέλος που κυριαρχεί σήμερα στο πανελλήνιο»²².

Αξίζει εδώ ν' αναφερθεί μετά λόγου γνώσεως κι εκφράζοντας τα αισθήματα του κάθε Ζακυνθινού, ότι όλες αυτές οι εθιμικές-λατρευτικές ιδιαιτερότητες, εάν τηρηθούν και υπηρετηθούν από τον Κλήρο και δη τον εκάστοτε Μητροπολίτη της Ζακύνθου, τότε η ναυς της τοπικής Εκκλησίας ταξιδεύει μ' ενότητα και ασφάλεια. Εάν όλα τα παραπάνω δεν τηρηθούν, οι κραδασμοί είναι πάμπολλοι κι επικίνδυνοι. Γι' αυτό και παλαιό αίτημα των Ζακυνθίων υπήρξε (κάτι που βεβαίως προκύπτει από πλήθος δημοσιευμάτων στον διαχρονικό τοπικό Τύπο) **ο Επίσκοπός της να προέρχεται από τα σπλάχνα της, ώστε να δυνηθεί να τηρήσει την τοπική Τάξη, όχι ως βεβιασμένη αναγκαιότητα, αλλά ως ανάγκη αναπνοής και του ίδιου.** Κατά την τελευταία 15ετία η Ζάκυνθος έχει ευεργετηθεί να ποιμαίνεται από τον Μητροπολίτη Χρυσόστομο Β' τον Συνετό, ο οποίος, με τρόπο συνετό, όχι μονάχα ετήρησε κατά πάντα την εκκλησιαστική μας Παράδοση, αλλά της προσέδωσε και νέα πνοή! **Όχι επειδή πρέπει, αλλά κυρίως επειδή πηγάζει ανακουφιστικά από μέσα του!!!**

Ο επιχειρών περιήγηση στη θρησκευτική πραγματικότητα της Ζακύνθου επισκέπτης, εκτός από το προσκύνημα στο τετιμημένο Σκήνωμα του Αγίου Διονυσίου, θα έχει την ευκαιρία να λάβει γνώση της τοπικής εκκλησιαστικής Ιστορίας, επισκεπτόμενος το νεοσύστατο Μουσείο²³ της Μονής, όπου εκτίθενται πραγματικοί θησαυροί Τέχνης και Πίστης, αποκατεστημένοι κατά κύριο λόγο στο υποδειγματικό Εργαστήριο Συντήρησης Εικόνων²⁴, που λειτουργεί τα τελευταία χρόνια στη Μονή. Όλα τούτα τα έργα έλκουν την καταγωγή τους κυρίως από την παλαιή έδρα της Μονής στα νησάκια Στροφάδες²⁵, αμελητέες για τους πολλούς κουκίδες στην νοτιοδυτική άκρη του ελληνικού χάρτη, όπου όμως σώζεται και κατά την τελευταία 15ετία γίνεται τιτάνια προσπάθεια ν' αποκατασταθεί το περιώνυμο Καστρομονάστηρο των Παλαιολόγων, πάλαι ποτέ πνευματική ακρόπολη της όλης περιοχής.

²² Μάρκου Φ. Δραγούμη, «Πρόσφατες έρευνες στη Ζάκυνθο για την εκκλησιαστική της μουσική», *Δελτίον της Ιονίου Ακαδημίας*, τ. 2, 271.

²³ Βλ. σχετικά, Ζωής Μυλωνά, «Η Ιερά Μονή Στροφάδων και Αγίου Διονυσίου και το νέο Μουσείο», *Εορτολόγιον 2002 Ιεράς Μητροπόλεως Ζακύνθου*, σ. 22-61.

²⁴ Βλ. σχετικά, [Ανωνύμου], «Εργαστήριο Συντήρησης Ιεράς Μονής Στροφάδων και Αγίου Διονυσίου», *Εορτολόγιον 2003 Ιεράς Μητροπόλεως Ζακύνθου*, σ. 25-30. Πρβλ και «Μικρή Πινακοθήκη. Οι Εικόνες πριν και μετά τη συντήρηση», *ό.π.*, σ. 31-43.

²⁵ Από μια τεράστια βιβλιογραφία περί των Στροφάδων Νήσων, αναφέρουμε επιλεκτικά: α) Ντίνου Κονόμου, *Εκκλησίες και Μοναστήρια στη Ζάκυνθο*, Αθήνα 1967, σ. 154-157, β) Διονυσίου Ι. Μούσουρα, *Αι Μοναί Στροφάδων και Αγίου Γεωργίου των Κρημνών Ζακύνθου*, (διδασκτορική διατριβή), εκδ. Ιεράς Μονής Στροφάδων και Αγίου Διονυσίου Ζακύνθου, εν Αθήναις 2003, γ) Πρωτοπρεσβυτέρου Παναγιώτη Καποδίστρια, «Στον πλωτό παράδεισο των Στροφάδων Νήσων», *Εορτολόγιον 2008 Ιεράς Μητροπόλεως Ζακύνθου*, σ. 16-29 και δ) Γιώργου Καρρή και Αριστοτέλη Μαρτίνη, «Στροφάδια: Ένας απομονωμένος οικολογικός θησαυρός», *ό.π.*, σ. 30-39.

Ο περιηγητής αξίζει να θαυμάσει εξάλλου τα παλαίφατα κι εσχάτως αποκατεστημένα Μοναστήρια²⁶ του Προδρόμου στη Λαγκάδα, Αγίου Γεωργίου των Κρημνών (όπου διακρίθηκε ο ρακενδύτης Μοναχός και Δάσκαλος του Γένους Παχώμιος Ρουσάνος), της Σπηλιώτισσας Ορθονιών, της Αναφωνήτρας στο Πλεμοναρίο (όπου ο ασκητής Αρχιεπίσκοπος πρώην Αιγίνης Διονύσιος ο Σιγούρος συναντήθηκε με τον φονέα του αδελφού του, συγχωρώντας τον), αλλά κι ένα πλήθος ενοριακών ναών ή παρεκκλησιών, τα οποία (με σημαντικότερο παράδειγμα την χρυσοποίκιλτη Φανερωμένη της πόλης Ζακύνθου) προσπαθούν ακόμη να ορθοποδήσουν μετά τη φοβερή Σεισμοπυρκαγιά του Αυγούστου 1953.

Στέκομαι ιδιαίτερα σε αυτή τη χρονολογία, επειδή το ιστορικό αυτό γεγονός επέφερε συγκλονιστικές μεταβολές, τόσο τον τόπο, στα μνημεία, στους ανθρώπους της Ζακύνθου, όσο και στην ίδια την ψυχοσύνθεση των εντοπίων. Είναι τέτοιο το κοινωνικο-οικονομικό και πολιτισμικό σοκ, ώστε έκτοτε οι Ζακύνθιοι, είτε στις διαπροσωπικές σχέσεις, είτε στη Γραμματεία τους, χρονολογούν πλέον «*προσεισμικά*» και «*μετασεισμικά*». Ο επισκέπτης μας συχνότατα θα το ακούσει αυτό. Όπως, εξάλλου, αξίζει να μπει στον προσεισμικό τόπο και χρόνο μας, μες από μια ξενάγηση στο Μεταβυζαντινό Μουσείο Ζακύνθου, στην πλατεία Σολωμού. Εκεί έχουν συγκεντρωθεί πλήθος πολύτιμων και αξιοθαύμαστων σπαραγμάτων Τέχνης από ναούς, αφανισμένους υπό τα ερείπια των Σεισμών. Τέμπλα, φορητές εικόνες, τοιχογραφίες, ξυλόγλυπτα, αργυρόγλυπτα και ό,τι άλλο θαυμαστό χαρακτηρίζει την εντόπια Τέχνη. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και στο Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων, όπου υπάρχει μια μικρή μεν αλλά σημαντική συλλογή έργων θρησκευτικής Τέχνης.

Όλον αυτόν τον εικαστικό πλούτο περί την εκκλησιαστική Τέχνη της Ζακύνθου, αναχωρώντας ο περιηγητής απ' το νησί μας, μπορεί να τον πάρει μαζί του μες από μνημειώδεις εκδόσεις. Θα μού επιτρέψετε να τού προτείνω κάποιες: α) Το πόνημα υπό τον τίτλο «*Μουσείο Ζακύνθου*» της Ζωής Μυλωνά²⁷, και β) το τρίτομο έργο «*Εικόνες της Ζακύνθου*» των Μυρτάλης Αχειμάστου-Ποταμιάνου και Γιάννη Ρηγόπουλου²⁸.

Κλείνω αυτή την περί Ζακύνθου συνοπτική παρουσίαση μ' ένα υμνητικό σονέτο για το νησί, γραμμένο από έναν κορυφαίο της παγκόσμιας Γραμματείας. Δεν ανήκει στους περιηγητές, οι οποίοι έφτασαν έως εδώ κι

²⁶ Βλ. σχετικά, στον Τόμο «*Μονές της Ζακύνθου. Ιστορία - Αρχιτεκτονική - Τέχνη*», Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας (16 Νοεμβρίου 1996), εκδ. Ιεράς Μητροπόλεως Ζακύνθου, Ζάκυνθος 1998.

²⁷ Εκδ. Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων του Υπουργείου Πολιτισμού, Αθήνα 1998. Η συγγραφέας του Ζωή Μυλωνά είναι Αρχαιολόγος και διετέλεσε επί πολλά χρόνια Διευθύντρια του Μουσείου Ζακύνθου και εσχάτως της νεοσύστατης 20ής Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

²⁸ Εκδ. Ιεράς Μητροπόλεως Ζακύνθου και οι τρεις τόμοι. Ο α' είναι της Μυρτάλης Αχειμάστου-Ποταμιάνου (Αθήνα 1997), με προλεγόμενα του Μανόλη Χατζηδάκη, κυκλοφορήθηκε μάλιστα και στην αγγλική γλώσσα. Οι β' και γ' τόμοι της σειράς είναι του Γιάννη Ρηγόπουλου και φέρουν τον παραλλαγμένο τίτλο «*Εικόνες της Ζακύνθου και τα πρότυπά τους*» (Αθήνα 2006).

έγραψαν τις εντυπώσεις τους. Η δύναμη της Φήμης της Ζακύνθου υπήρξε όμως τόσο διαδεδομένη, ώστε και ο **Edgar Allan Poe** (διότι περί αυτού πρόκειται) μεγαλύνει τον τόπο ως εξής:

ΣΤΗ ΖΑΚΥΝΘΟ

Από τ' ωραιότερο λουλούδι, εσύ ανθονήσι,
επήρες το γλυκόνομα που σε ομορφαίνει.
Πόσες στη θύμησή του, όποιος θα σε αντικρίσει,
λαμπρές κι αρμονικές στιγμές δεν ανασταίνει!

Ευπνούν θωριές ευτυχισμένες που έχουν σβήσει,
ελπίδες φευγαλέες και στοχασμοί χαμένοι,
τ' όραμα εκείνης που δεν θα ξαναγυρίσει
ποτέ στη χλοερή γη τη μοσκοβολισμένη.

Ποτέ πια! Τον αντίλαλο γρικό θλιμμένο. -
Δεν θα ξαναχαρώ τα μαγικά σου κάλλη...
Και τώρα πια θάναι για με καταραμένο

το πρόσχαρο κι ολανθισμένο σου ακρογιάλι,
ω φλόγα του Υακίνθου, Ζάκυνθος εσύ,
λουλούδι της Ανατολής, Χρυσό Νησί!²⁹

²⁹ Η μετάφραση είναι του Μαρίνου Σιγούρου, δημοσιευμένη στο βιβλίο του *Εκλεκτές σελίδες (1901-1952)*, του 1952. Εδώ προέρχεται από την ποιητική ανθολογία του Διονύση Σέρρα, *Η Ζάκυνθος στην ελληνική και ξένη ποίηση*, εκδ. Οι Φίλοι του «Περίπλου», Αθήνα 1994, σ. 126. Το ίδιο ποίημα βλ. α) Εδγαρ Άλαν Πόε, *Τα Ποιήματα*, (Μτφρ Νίκου Σημηριώτη), εκδ. Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1979, σ. 39 και β) Edgar Allan Poe, «Sonnet – Το Zante / Σονέτο – Στη Ζάκυνθο», (Μτφρ Στέφανου Μπεκατώρου), *Περιοδικό Επτανησιακά Φύλλα* 19 (1998) 327.